

پژوهشی در قباله‌های ازدواج در دوره قاجاریه

رضا فراستی

فوق لیسانس علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی،

مدیر اطلاع‌رسانی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

اسناد تاریخی از جمله منابع تحقیقات تاریخی است که از اصالت و اعتباری خاص در پژوهش برخوردارند و به چهار دسته سلطانیات، اخوانیات، دیوانیات، حقوقی، قضایی و مالی تقسیم می‌شود.

اسناد حقوق و قضایی، آنهایی هستند که درباره امور روزمره زندگی و تحکیم روابط میان مردم و اجتماع به وجود آمده و حاکی از روابط مالی، اقتصادی و حقوقی مردم با یکدیگر هستند. قباله‌های ازدواج جزء این دسته قرار داشته و از نظر هنری، ادبی، اقتصادی، جامعه‌شناسی خانوادگی، جامعه‌شناسی طبقات اجتماعی و مردم‌شناسی اهمیت دارند.

پیشینه پژوهش

راجع به قباله‌های ازدواج تاکنون منابع زیر چاپ شده است:

۱. طیبیانی، حسین، «سیری در قباله‌های ازدواج». هنر و مردم، ۱۳۵۳، ص ۱۴۱-۱۴۰.

در این مقاله نویسنده متن، سه سند را ارائه نموده و با توجه به محتوای قباله‌ها، ازدواج را از جنبه‌های دینی، مذهبی، اجتماعی، اخلاقی، حقوقی و اقتصادی بررسی کرده است.

۲. قباله‌های ازدواج سده‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری در موزه نگارستان تهران، تهران، موزه نگارستان، ۲۵۳۵.

این کتاب سه بخش است. در بخش اول دکتر جمشید بهنام ضمن طبقه‌بندی قباله‌ها، عموماً به محتوای متن آنها؛ در بخش دوم استاد آقای آیدین آغداشلو به شکل ظاهری قباله‌ها از نظر هنری و مقایسه تذهیب و خط پرداخته و در بخش سوم تصویر ۶۶ قباله که در موزه نگارستان به نمایش گذاشته شده، آمده است.

۳. آغداشلو، آیدین، «قباله‌های نکاح»، راهنمای کتاب، سال ۲۰، ۱۳۶۵، ص ۶۴۹-۶۴۳.

این مقاله عیناً در کتاب قباله‌های ازدواج مذکور در فوق آمده است.

۴. کیانی، کیانوش، «ازدواج و بازتاب آن در قباله‌نویسی»، همشهری، ۱۶ آذر ۱۳۸۰.

در این مقاله نویسنده به ازدواج قبل و بعد از اسلام در ایران، طلاق و ویژگی‌های ساختاری قبالات که عموماً محتوای اسناد را دربرمی‌گیرد پرداخته است.

به‌طور کلی قباله‌های ازدواج را می‌توان به دو گروه کلی تقسیم نمود:^۱

۱. از نظر تعلق به جوامع شهری، روستایی و ایلی؛

۲. از لحاظ شکل (ابعاد، نوع کاغذ، نوع خط، سبک خطاطی، تذهیب، طغراها و مهرها) و سبک نگارش محتوا.

هدف این نوشتار بررسی قباله‌های ازدواج تک‌برگی یا لوله‌ای از نظر سندشناسی است یعنی آنچه که به گروه دوم مربوط می‌شود.

جامعه مورد مطالعه

در این پژوهش تعداد ۴۲ قباله ازدواج موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران مد نظر قرار گرفت زیرا که امکان دسترسی به آنها به راحتی میسر بود. این اسناد مربوط به سال‌های ۱۲۱۳ تا ۱۳۲۴ قمری است.

در آغاز به منظور استفاده بیشتر خوانندگان و نیز استناد مطالب، فهرست اسناد به ترتیب تاریخ در ذیل ارائه می‌شود. شایان ذکر است نام‌های عروس، داماد، پدران و نیز وکلای آنها در صورت موجود بودن عیناً ذکر گردیده:

جدول فهرست اسناد

ردیف	شماره سند در مؤسسه	زوج	زوجه	تاریخ سند	تعداد سطر قبل از متن + متن	اندازه کاغذ عرض × طول
۱	۱۰۰۲۴۶ ق	میرزا علی اکبر، خلف میرزا سید علی	فاطمه بیگم، بنت میرزا محمد صفی	غره ذی قعدة ۱۲۱۳	۲۰+۴	۸۲×۴۱
۲	۸۰۴۱	۲	صبیه نالته میرزا مظفر حسین	۲۴ ربیع الثانی ۱۲۱۵	۲۷+۴	۱۰۷×۵۴
۳	۸۰۴۶	حاجی بخشعلی، مشهور به حاجی قلی دهدشتی	خدیدجه بیگم، الشهیر به خانم جان، بنت حاجی ملا محمد آقا دهدشتی	شوال ۱۲۲۷	۲۰+۵	۱۴۱×۷۳
۴	۸۰۴۲	آقا عبدالحسین، ولد آقا نجفعلی	حوری جان خانم، بنت حاجی احمد تاجر شیرازی	شعبان ۱۲۳۶	۱۵+۳	۱۱۰×۷۵
۵	۸۰۴۷	غلامحسین خان، فرزند محمد یوسف خان سپهدار	شاهزاده ماه بیگم خانم	شعبان ۱۲۳۷	۵۲+۵	۱۶۱×۷۸

۷۵×۴۶	۱۱	۵ ذی قعدة ۱۲۴۰	بی بی خاتون جان، بنت مرحوم آقا نجفعلی	مشهدی عبدعلی، خلف مرحوم آقا گنجعلی کازرونی	۸۰۳۷	۶
۱۲۲×۶۶	۲۲+۶	۱۷ ربیع الاول ۱۲۴۶	خانم کوچک، بنت حاجی محمدابراهیم تاجر دهدشتی	آقاسیدمحمد هادی طباطبائی اصفهانی، خلف آقا سیدمحمدتقی	۸۰۴۵	۷
۶۴×۲۷	۱۵+۵	۸ ربیع الثانی ۱۲۴۷	شهربانو خانم، بنت آقا محمدباقر	میرزاعبدالله، خلف آقا صائب	۱۱۱۴۳۳ ق	۸
۱۱۶×۶۰	۱۷+۵	۲۶ رمضان ۱۲۵۴	بی بی ماه، بنت آقا محمدرضا صراف شیرازی	میرزامحمدهادی بزاز شیرازی	۱۱۱۴۴۹ ق	۹
۷۰×۳۶	۲۲+۳	۲۶ رمضان ۱۲۵۹	خانم کوچک، بنت آقامحمدعلی	آقا محمد، ولد حاج محمد اسماعیل	۱۱۷۴۲۱ ق	۱۰
۷۶×۴۶	۲۰+۷	۲۳ شعبان ۱۲۶۲			۸۰۳۴	۱۱
×۳۴ ۵۸	۷	۱۲۶۴	جانی بیگم خانم، صبیه آقاعبدالحسین کاشی	آقامحمدابراهیم، فرزندحاجی میرزابابای سوادکوهی	۱۱۱۴۳۴ ق	۱۲
۸۱×۴۶	۱۰+۲	۲۲ شوال ۱۲۷۰	گوهرتاج خانم، بنت حاجی میرزامحمدیوسف آهی	محمد مهدی بیک پیشخدمت، خلف حاجی زین العابدین اصفهانی	۱۷۱۳۷۹ ق	۱۳

۱۲۱×۶۰	۱۹	غره شوال ۱۲۷۵	سکینه سلطان، بنت مشهدی حسن	آقامیرزا محمدجعفر، خلف حاجی سیدمحمد	۸۰۴۴	۱۴
۶۶×۳۲	۲۷	۲۴ جمادی‌الاول ۱۲۷۸	آمنه خانم ملقب به خانم کوچک، ابنه جناب آقای میرزا ابوالقاسم	آقامیرزا محمدابراهیم، ابن آقامیرمحمدتقی	۸۰۳۳	۱۵
۱۰۶×۵۶	۲۰	سلخ شعبان ۱۲۷۹	صاحبه خانم، بنت میرزامحمدحسن لشکرنویس	علیرضاخان، خلف موسی خان ابن سلیمان خان قاجار	۱۵۲۱۱۲ ق	۱۶
۶۸×۵۰	۸	۲ ذی قعدة ۱۲۸۰	طومارخانم، صبيه اسدخان	حیدرقلی خان، ولد ارشد حسینعلی خان	۱۱۱۴۴۱ ق	۱۷
۸۷×۵۰	۱۷+۵	۲۱ جمادی الثانی ۱۲۸۲	فاطمه بی بی خانم، صبيه آخوند ملاعبدالله	آخوند ملا محمدمهدی، خلف آخوند ملا اسماعیل پیشنماز	۸۰۳۹	۱۸
۶۷×۳۸	۱۳+۲	شعبان ۱۲۸۴	خدیدجه بیگم، بنت سیدکاظم ترکش دوز طهرانی	حاجی محمدتقی، فرزند آقاموسی تفرشی	۱۱۱۴۴۰ ق	۱۹
۱۱۸×۵۷/۵	۱۸+۴	۱۸ ذیحجه ۱۲۸۴	حبیبه سلطان خانم، بنت آقامحمدهادی ولد محمدمهدی تاجر	حاج میرزامحمدمهدی تاجر، خلف آقا سیدمحمد	۱۱۱۴۴۳ ق	۲۰
۷۷×۴۴	۱۵+۳	۲۶ ذی قعدة ۱۲۸۶	بی بی نساخانم، صبيه حاجی آقا بیک هزگی لواسانی	آقاعلی اصغر، ولد محمدابراهیم سلطان هزگی لواسانی	۱۱۱۴۴۸ ق	۲۱

۱۰۲×۵۲	۲۳	۱۲۸۶	ماه خاور بیگم خانم، بنت میرزا اسماعیل خان وکیل الرعایا، به و کالت آقا میرزا ابوالقاسم طیب	میرزا باقر شیخ الاسلام، خلف میرزا عبدالجواد شیخ الاسلام، به و کالت حاجی میرزا محمد تقی	۸۰۴۳	۲۲
۹۲×۶۰	۱۱	۱۰ ربیع الاول ۱۲۹۳	بیگم صاحب، بنت آقا حیدر علی تاجر	آقا عبدالکریم، ولد آقا محمد	۱۷۱۳۸۰ ق	۲۳
۵۴×۳۶	۲۳+۲	۱۰ جمادی الثانی ۱۲۹۳	محترم خانم، بنت میر نعمت الله خان تیموری	میر غلامحسن خان، خلف میر محمد رضا خان حسینی نسب و تیموری لقب	۱۱۱۴۳۲ ق	۲۴
۷۶×۷۰	۱۴+۴	۱۸ جمادی الثانی ۱۲۹۴	بی بی زهرا خانم، صبیه آقا میرزا عزیز الله	میرزا علی آقا، خلف میرزا عبدالوهاب	۱۱۱۴۴۵ ق	۲۵
۷۱×۴۰	۱۳+۴	۲۰ جمادی الثانی ۱۲۹۴	کشور سلطان خانم، بنت عالیجاه ...محمد باقر خان غلام پیشخدمت	آقا محمدحسن خان، نجل جلیل امیرالامراء العظام موتمن السلطان مصطفی خان امیر تومان	۸۰۳۵	۲۶
۶۵×۳۵	۱۲+۲	۱۰ شوال ۱۲۹۴	خورشید خانم، بنت محمد تقی کاشانی	آقا سید حسین، ولد آقا سید کاظم شهریاری	۱۱۱۴۳۹ ق	۲۷
۱۰۲×۵۶	۱۲+۵	۱۲۹۴	فاطمه سلطان خانم، صبیه حاجی محمد کریم	حاجی محمد جواد، خلف آقا محمد علی	۸۰۴۰	۲۸

۷۸×۵۳	۱۱	۱۷ رجب ۱۲۹۶	فرح سلطان خانم، بنت مرحوم حاجی علی چیت‌ساز	آقامحمد بزاز، ولد مرحوم آقا احمد صباغ	۸۰۳۲	۲۹
۶۸×۴۱	۱۷+۳	۲۰ ذی‌قعدة ۱۲۹۶	شرف نساخانم مشهور به خان بی‌بی، صبیبه یعقوب علی خان قاجار	محمدتقی خان، خلف حسینقلی خان قاجار	۱۱۱۴۳۸ ق	۳۰
۱۰۰×۵۶	۱۳+۲	۱۴ ربیع‌الاول ۱۲۹۸	صفیه سلطان خانم، صبیه مشهدی محمد رحیم عاشق آبادی	آقامحمدحسن، ولد آقاعلی عاشق آبادی	۱۷۱۳۷۸ ق	۳۱
۱۰۷×۶۳	۲۱	۲۳ ذی‌حجه ۱۳۰۱	زهراسلطان خانم، صبیه رستم‌خان سرهنگ	میرزا مجیدخان، خلف مظفرالملک	۱۱۱۴۴۷ ق	۳۲
۷۵×۵۰	۱۲+۷	۷ ربیع‌الثانی ۱۳۰۲	بی‌بی قمر سلطان، صبیه وسطی حاجی علی‌اکبر المدبه لاعوری	میرزا فتحعلی، خلف آقامیرزا محمدعلی مستوفی	۱۱۱۴۴۶ ق	۳۳
۸۶×۵۲	۳۵+۶	۴ جمادی‌الاول ۱۳۰۵	بی‌بی بیگم جان بیگم، صبیبه امیر صارم الملک تیموری	امیر حسین خان تیموری خوافی، ولد آقای میر سلیمان خان تیموری	۱۱۱۴۴۲ ق	۳۴
۵۸×۳۷	۱۱+۵	۲۷ شعبان ۱۳۰۸	خدیده سلطان خانم، صبیبه حاجی لطفعلی	حاجی محمد حسین صراف‌باشی، خلف حاجی محمد رضا	۱۳۰۶۸۱ ق	۳۵
۸۷×۳۵	۲۰+۵	۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۱۳	حیات خانم، صبیبه آقامحمدحسن بن حاج محمدصادق	آقامحمود، نجل آقا علی‌اکبر بن مرحوم حاج باقر	۱۱۷۴۲۲ ق	۳۶

۷۲×۵۸	۲۲+۱	۱۲ رجب ۱۳۱۴	والیه خانم، به وکالت پدرش حاجی میرزا علی اکبر امین‌الایاله	میرزایوسف‌خان، خلف آقا میرزا احمد خطیب باشی، به وکالت آقا میرزا مهدی‌خان نایب اول وزارت خارجه	۱۱۱۴۴۴ ق	۳۷
۹۷×۶۴	۱۵	۱۷ ربیع‌الاول ۱۳۱۵	صغرایبگم، صبیئه آقا سید اسدالله	آقاسید عبدالغفار، خلف آقاسید محمد	۸۰۳۸	۳۸
۹۲×۳۵	۲۵+۷	۱۸ ربیع‌الاول ۱۳۱۶	زهرا خانم، صبیئه مرحوم آقامشهدی محمدعلی	آقامیرزا اسدالله، خلف آخوند ملا محمد علی ابن مرحوم آقاعونعلی	۸۰۳۶	۳۹
۶۲×۵۲	۱۰	۱۱ رجب ۱۳۱۷	ربابه خانم، فرزند شیخ‌الفقها حاجی آقا محمد	آقا سید محمد، خلف آقا میرزا هادی	۸۰۳۱	۴۰
۷۱×۴۶	۱۵	شعبان ۱۳۲۲	ایران سلطان، صبیئه مشهدی احمد	آقا غلامحسین، ولد مشهدی عبدالحسین	۱۱۱۴۳۷ ق	۴۱
۹۰×۴۳	۲۳	سلخ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴	صبیئه سردار احمدخان	امیرشوکت‌الملک فرزند سرکار آقای محمد ابراهیم‌خان	۱۱۱۴۳۶ ق	۴۲

متن

مقدمه

در بالای بسیاری از قباله‌ها یاد و نام و حمد خداوند متعال و صلوات بر محمد و آل محمد به‌عنوان پیونددهنده دل‌ها می‌درخشد.^۳

هوالمؤلف بین القلوب العباد

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي احل لنا التزويج و النكاح و ندب اليه و حرم علينا الزنا

سپس، نگارش قباله‌ها با توجه به خالق هستی و زیبایی‌ها، ذکر آیات قرآن و احادیث و روایات و گاهی نیز اشعاری درباره هدف ازدواج و فواید و آثار مترتب بر آن، بقای نسل، انجام فریضه دینی، وسعت روزی و ... غالباً با نثری پیچیده آغاز می‌شود.^۴

«بعد الحمد و الصلوة، زیباترین صورتی که نقاش قضا بر صفحه صحیفه امکان می‌نگارد و خوش و خوش‌ترین رقمی که کلک قدر بر ورق بیان نویسد کشف حجاب و رفع نقاب از چهره دل‌آرای نوعروس این مطلب و مدعاست که چون نظام عالم و بقای نسل بنی آدم به مزاجت منوط و به مناکحت مربوط و ارتکاب ازدواج متضمن وسعت و غنا و متکفل رفع رنج و تعب و عنا است كما قال الله تعالى في محکم کتابه الکریم و انکحوا لایامی منکم و الصالحین من عبادکم و امائکم ان یكونوا فقراء یغنهم الله من فضله والله واسع علیم ... كما قال الله النکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منی.»

گرنبودی ذات پاکش آفرینش را سبب تا ابد حوا سترون بودی و آدم غریب^۵

موضوع اصلی

پس از ذکر مقدمه، با تأکید بر ذکر روز و ساعت مناسب برای عقد، اسامی داماد، پدر داماد، عروس، پدرعروس، با القاب و عناوین نوشته می‌شد.^۶

«در بهترین وقتی از اوقات و نیکوتر ساعتی از ساعات ماه و سال و برگزیده از فضل و کمال، عقد مناکحه صحیحه شرعیه لازمه اسلامیه ملیه جاری و واقع شد فیما بین عالی شأن عزت

و سعادت نشان خیرالحاج حاجی محمدجواد، خلف مرحوم مغفور آقامحمدعلی، و علیاحضرت عصمت و طهارت دستگاه العاقله، البالغه، الرشیده، البکر هی المسماه به فاطمه سلطان خانم صبیئه عزت و سعادت نشان طائف بیت الله حاجی محمدکریم».

چند استثناء در قاعده مذکور بدین صورت است:

- نام عروس نوشته نشده و به‌عنوان دختر چندم فلانی آمده^۷

- نام پدر داماد ذکر نشده^۸

- نام جد داماد یا عروس آمده^۹

- نام وکلای زوج و زوجین نوشته شده^{۱۰}

در بسیاری از عقدنامه‌ها مهر داماد در انتهای سند آمده است.^{۱۱} به‌معنی قبول صداق و شرایط عقد مشاهده شد. گاهی مهر مذکور در ذیل نام داماد در متن^{۱۲}، ذیل مبلغ صداق^{۱۳} نیز می‌آمده است.

القاب و مقامات در ارتباط با مقام اجتماعی زوج و یا پدران زوجین مفصل بیان شده و گاه مشاغل آنان ذکر گردیده است:^{۱۴}

«عقد مناکحه مبارکه ... واقع شد فیما بین سرکار جلالت مدار مجدت و نجدت آثار نتیجه الامراء العظام قواما للشوکنه و المجد و الاقبال نظاما للحشمه و العز و الاجلال مقرب الخاقان آقامیرزا مجیدخان زید اقباله خلف ارجمند و نهال برومند جناب فخامت نصاب امیرالامراء العظام اجل اکرم افخم آقای مظفرالملک حکمران ایالات بروجرد و لرستان و عربستان ... و ... زهرا سلطان خانم دامت شوکت‌ها و خدارت‌ها صبیئه رضیه و خجسته فرزند مرضیه سرکار شوکت مدار مقرب الخاقان رستم‌خان سرهنگ»

کلماتی چون الباکره^{۱۵} و البکر^{۱۶} حکایت از باکره بودن زوجه دارد مگر آنکه ازدواج دوم او باشد که در این صورت صفاتی چون عفت و عصمت پناه^{۱۷} به دنبال نام او نوشته می‌شده است.

کلماتی چون عاقله، بالغه، رشیده، حکایت از آن دارند که زوجه دارای رشد جسمانی و قادر به آوردن فرزند است.

صداق

صداق در میان طبقات اجتماعی مختلف بوده است. در مواردی پرداخت بخشی از صداق به صورت نقد و مابقی در ذمه مرد بوده و در مواردی دیگر، همه صداق در ذمه مرد بوده است. چون تقسیم‌بندی اجتماعی در این تحقیق مدنظر نبوده، از این رو فقط به انواع صداق‌های در نظر گرفته شده اشاره می‌شود:

کلام‌الله خطی، تسبیح مروارید، ابریشم، انواع طلا و نقره، شش غلام (۲ سفید، ۴ حبشی)، شش جاریه (۲ سفید، ۴ حبشی)، جاریه جوان صحیح الاعضاء حبشی، گرجی، گرجیه، باغ، زمین، مزرعه، طاحونه، خانه، آب، گندم، اشجار، رختخواب، مسینه‌آلات، فرش یک اطاق از قالی و نمود، فرش، ملبوس زنانه، چهارقد زری، شال کشمیری، ابره ترمه، گوسفند، شتر، خرج مطبخ همگی با ذکر بهای آنها و نیز تومان رایج و اشرفی طلا.

در یک مورد شرط حین عقد مشاهده شد^{۱۸} و آن عبارت است از:

«در ضمن عقد مناکحه مبارکه میمونه مسعوده محموده شرط شرعی سمت تحقق و به مسقط جریان پذیرفت که عالیجناب زوج ... زوجه منخرده مستوره را بدون اذن و رضای منخر و مشارالی‌ها از شیراز جنت طراز حرکت ندهد».

خاتمه سند

در بسیاری از قباله‌ها بعد از ذکر صداق، در حق عروس و داماد دعا می‌شده:^{۱۹} «اللهم بارک لهما و طیب نسلهما و ارزقهما ولدا صالحا سویا به محمد و آله».

انتهای سند با ذکر تاریخ وقوع عقد به زبان عربی یا فارسی به صورت زیر بوده است:

روز هفته، روز ماه، ماه و سال:^{۲۰}

«فی یوم الاربعاء ثانی شهر شعبان المعظم فی سنه ۱۲۳۷ سبع و ثلاثین و ماتین بعد الالف

من الهجره النبویه المصطفویه».

روز ماه، ماه و سال:^{۲۱}

«فی غره شهر ذی القعدة الحرام من شهر سنه ۱۲۱۳ ثالث و عشر و ماتیان بعد الف من

الحجره النبویه».

سال؛^{۲۲} «فی ۱۲۶۴».

شایان ذکر است تاریخ وقوع عقد در بسیاری از قباله‌ها زیر مهر یا امضای عاقد و شهود مشاهده گردید.

حواشی

در حاشیه قباله‌ها، فضاهایی برای مهر عاقد و شهود از قبل توسط تذهیب‌گر پیش‌بینی و در قالب اشکال هندسی بیضی، مستطیل، چند ضلعی به تقارن در نظر گرفته شده است. این فضاها در سرلوح، حاشیه سمت راست و حاشیه سمت چپ قرار دارند.

عاقد

عاقد با دستخط و مهر خود، وقوع عقد، قبول شرایط از طرف داماد و تاریخ عقد را تأیید می‌نمود. در مواردی از طرف زوجین دو نفر وکیل شده و عقد را انجام می‌دادند. در این صورت عموماً جای مهر و دستخط وکیل زوج سمت راست و وکیل زوجه سمت چپ سرلوح بوده است.

شهود

اغلب در حاشیه سمت راست که اندازه آن تا شش برابر حاشیه چپ^{۳۳} مشاهده شد، همچنین در حاشیه چپ، شهود که از نزدیکان یا بزرگان زوجین بودند، با دستخط و مهر یا دستخط یا مهر یا نام خود مراتب را گواهی می‌نمودند.

چند نکته در ارتباط با شهود و عاقد قابل توجه است:

- در مواردی یک نوشته را چند نفر با نام یا مهر خود تأیید می‌کردند. حداکثر یک دستخط با چهار مهر مشاهده شد.^{۲۴}

- گاهی فضای خالی که قبلاً برای شهود در نظر گرفته شده بود، نادیده انگاشته شده و مهرها و نوشته‌ها در جای دلخواه آنها آمده است.

- بعضی از اسناد فاقد شهود است^{۲۵} در سند ردیف ۱۲، ذیل دستخط عاقد که به نظر می‌رسد شیخ فضل‌الله نوری باشد سه بار مهر او آمده یا سندی^{۲۶} که فقط مهر و دستخط عاقد را دارد.

- حداکثر تا ۳۰ شاهد در اسناد دیده شد.^{۲۷}

سایر موارد حاشیه

گاهی در حاشیه توضیحی بر سند نوشته شده یا ادامه متن آمده، در این صورت، مراتب با مهر عاقد تأیید شده است.^{۲۸}

به غیر از موارد مربوط به عاقد و شهود، نکات دیگری در حاشیه سند ملاحظه شد که عبارتند از:

- انتقال ملکی که جزء صداق بوده به شوهر^{۲۹}

- توضیح تکمیلی بر ملک جزء صداق^{۳۰}

- توضیحی راجع به وکیل زوج^{۳۱}

ظهر سند

در پایان این بخش مناسب است بدانیم که در ظهر اسناد چه می‌نوشتند. در ظهر بعضی از اسناد موارد ذیل مشاهده گردید:

- مصالحه ملک صداق به شوهر^{۳۲}

- مصالحه به همشیره شوهر^{۳۳}

- تغییر در ملک صداق^{۳۴} یعنی ملک جدیدی جایگزین ملک قبلی شده است.

خط

«عنصر اصلی و اولیه یک قبالة خطاطی است. از این راه است که سند رسمیت دارد و بقیه یعنی سرلوح و حاشیه و تذهیب فرع بر آنند».^{۳۵} قبالة‌های بررسی شده دارای خطوطی به سبک‌های رقاع، ثلث، شکسته، نستعلیق و سیاق بودند. منتهی نوعی مصرف هم در آنها رعایت شده، مثلاً اگر می‌خواستند که از چند سبک خط در یک سند استفاده کنند، معمولاً بدین ترتیب عمل می‌نمودند: از خط سیاق برای نوشتن اعداد استفاده می‌شد. آیات، روایات و مطالب عربی به خط ثلث و رقاع و دیگر مطالب را با نستعلیق یا شکسته می‌نوشتند.

جوهر غالب اسناد مشکی و بعد شنگرف است. گاهی خطوط بعضی از قباله‌ها به خاطر تزئین بیشتر، رنگ‌نویسی می‌شدند به این معنی که جاهایی را به رنگ‌ها (طلایی، لاجورد، زرد، زیتونی، سبز و ...) و قلم‌های مختلف می‌نوشتند.^{۳۶} به غیر از دو مورد^{۳۷} با عنوان «راقم الحروف عبدالعلی» و «حرره اسمعیل بن عبدالله»^{۳۸}، در سایر موارد نام کاتب ذکر نشده است.

تعداد سطر

اغلب قباله‌ها دو قسمتی است، بخش قبل از متن و متن. بیشترین تعداد سطر قبل از متن ۷ سطر^{۳۹} و کمترین یک^{۴۰} سطر و نیز بیشترین تعداد سطر متن ۵۲ سطر^{۴۱} و کمترین ۷ سطر^{۴۲} مشاهده شد.

تذهیب

«شکل ظاهری این قباله‌ها عموماً از اسلوبی تبعیت می‌کند که سنت صفحه‌آرایی هنر کتاب‌سازی ایرانی بنا گذاشته است: عنصر ادبی و مکتوب را در وسط صفحه، کمی متمایل به سمت چپ و نزدیک به پایین قرار می‌دهند. بالای آن جایی برای سرلوح و تذهیب اصلی در نظر گرفته می‌شود. حاشیه سمت راست به تفاوت، دو الی سه برابر حاشیه سمت چپ است. لای نوشته‌ها را گاه طلا می‌اندازند و اغلب سطر بندی می‌کنند».

بدین ترتیب رکن اول شکل یک قباله خطاطی و رکن دوم تذهیب آن است.

«تذهیب‌گر در درجه اول ملزم است با نوشته‌ای کار کند که ترتیب قرارگیری‌اش در صفحه از ید اختیار او خارج و به سلیقه و تشخیص خطاط مربوط می‌شود. اگر نوشته قباله‌ای در انتهای هر سطر رو به بالا متمایل شود، تذهیب‌گر ناچار است تمهیدی برای قضیه بیندیشد. تذهیب‌گر می‌داند جاهایی لازم است، جهت مهر و امضای شهود خالی بماند، پس برای این مسئله (که وضعیت اجرایی‌اش تا حدودی نامعلوم است، چون تعداد و میزان این نوشته‌ها فقط بعد از جاری شدن صیغه عقد است که معلوم می‌شود) می‌آید نوعی قالب از پیش طراحی شده در نظر می‌گیرد؛ یعنی در حاشیه متن اصلی در سمت چپ و راست و نیز در سرلوح فضاهایی به اشکال مختلف

هندسی به صورت منظم و مکرر را خالی می‌گذارد اما بعضی از شهود توجه چندانی به این باریک‌اندیشی نمی‌کنند و مهر خود را هر جایی زده یا مطلب مورد نظرشان را می‌نویسند».^{۴۳}

برای آگاهی علاقه‌مندان جدول تذهیب در هر قسمت از اسناد به ترتیب در ذیل آورده می‌شود.

ردیف	سرلوح	حاشیه راست	حاشیه چپ	حاشیه پایین	جدول کشی	سایر
۱.	گل و بوته	گل و بوته	----	----	طولی	----
۲.	گل و بوته	نارنج و ترنج	----	----	طولی، عرضی و بین سطور	بین سطور گل و بوته
۳.	نقاشی گل و مرغ	نقاشی گل و مرغ	----	----	طولی و بین سطور	----
۴.	نقاشی گل و مرغ	نقاشی گل و مرغ	----	----	طولی و بین سطور	----
۵.	گل و بوته	گل و بوته	گل و بوته	----	طولی و بین سطور	----
۶.	نقاشی گل و مرغ	نقاشی گل و مرغ	نقاشی گل و مرغ و بوته	----	طولی، عرضی و بین سطور	----
۷.	نقاشی گل و مرغ	----	----	----	طولی، عرضی و بین سطور	----
۸.	گل و بوته	----	----	----	طولی	----
۹.	نقاشی گل و مرغ و خورشید	----	----	----	طولی و بین سطور	----
۱۰.	گل و بوته	----	----	----	طولی	----
۱۱.	گل و بوته	----	----	----	طولی و بین سطور	----
۱۲.	گل و بوته	گل و بوته	----	----	طولی و بین سطور	----
۱۳.	گل و بوته، نارنج و ترنج	نارنج و ترنج	----	----	طولی، عرضی و بین سطور	----
۱۴.	گل و بوته، نارنج و ترنج	گل و بوته، نارنج و ترنج	----	----	طولی	----
۱۵.	گل و بوته	----	----	----	طولی	----
۱۶.	گل و بوته	گل و بوته	گل و بوته	گل و بوته	طولی و بین سطور	----
۱۷.	گل و بوته	----	----	----	طولی و زیر سطر	----

	اول					
۱۸	گل و بوته	-----	-----	-----	طولی و عرضی	-----
۱۹	گل و بوته	-----	-----	-----	طولی و بین سطور	-----
۲۰	گل و بوته	-----	-----	گل و بوته	طولی و بین سطور	-----
۲۱	گل و بوته	-----	-----	-----	طولی و بین سطور	-----
۲۲	گل و بوته	نارنج و ترنج	نارنج و ترنج	نارنج و ترنج	طولی و بین سطور	-----
۲۳	گل و بوته	-----	-----	گل و بوته	طولی و بین سطور	-----
۲۴	-----	-----	-----	-----	طولی و بین سه سطراول	-----
۲۵	نارنج و ترنج و گل	-----	-----	-----	طولی و بین سطور	-----
۲۶	گل و بوته	-----	-----	-----	طولی و بین سطور	-----
۲۷	گل و بوته	-----	-----	گل و بوته	طولی و بین سطور	-----
۲۸	گل و بوته	-----	-----	-----	طولی و بین سطور	-----
۲۹	-----	-----	-----	-----	بین سطور گل و بوته	-----
۳۰	گل و بوته و شمسه	-----	-----	گل و بوته و شمشه	طولی و بین سطور	-----
۳۱	گل و بوته	-----	-----	گل و بوته	طولی و بین سطور	-----
۳۲	گل و بوته	-----	نارنج و ترنج	نارنج و ترنج	طولی و عرضی و بین سطور	دور سطور طلاندازی

دندانه‌موشی						
----	طولی و بین سطور	گل و بوته	گل و بوته	گل و بوته	گل و بوته	۳۳
----	طولی و بین سطور	----	----	----	گل و بوته	۳۴
----	طولی و بین سطور	----	----	----	آئینه و شمعدان ساده	۳۵
زیر سطر اول گل و بوته	طولی و بین سطور	----	----	----	گل و بوته	۳۶
----	----	----	----	----	----	۳۷
----	طولی و بین سطور	----	----	گل و برگ	گل و برگ	۳۸
----	طولی و بین سطور	----	----	----	گل و بوته	۳۹
----	طولی و بین سطور	----	----	----	-----	۴۰
----	طولی، عرضی و بین سطور	----	----	نارنج و ترنج	آئینه و شمعدان و نیمی از نارنج و ترنج ساده	۴۱
----	طولی، عرضی و بین سطور	----	----	گل و بوته	نارنج و ترنج و گل و بوته	۴۲

با توجه به جدول فوق:

۱. فقط یکی از اسناد تذهیب نداشت.^{۴۴}

۲. همه اسناد جدول‌کشی داشتند.

۳. در قباله‌ها فاخرترین و شریف‌ترین^{۴۵} اشکال تا به ساده‌ترین و ابتدایی‌ترین^{۴۶} طرح‌ها مشاهده شد.

۴. تذهیب حاشیه راست بسیاری از اسناد ملهم و هماهنگ با تذهیب سرلوح بود.

۵. اثر نقاشی معروف به گل و مرغ در دو دوره فتحعلی‌شاه و محمدشاه یعنی از سال ۱۲۲۷ تا ۱۲۵۴ قمری مشاهده گردید.

کاغذ

به نظر نگارنده کاغذشناسی را باید به صورت علمی انجام داد. از جمله راه‌های شناخت علمی کاغذ بررسی بافت و نیز ته نقش آن است. چون قباله‌های مورد بررسی همگی در قاب قرار داشتند، امکان بررسی کاغذ هیچ‌یک به طریق مذکور میسر نبود. از این رو فقط می‌توان به رنگ آنها که همگی شیر و شکری یا استخوانی بود و همچنین اندازه آنها اشاره نمود. در طول دوره با توجه به اندازه‌های ۱۶۱×۷۸ ؛ ۵۴×۳۶ ؛ ۶۶×۳۲ سانتی‌متر، بزرگ‌ترین طول ۱۶۱ و کوچک‌ترین ۵۴ سانتی‌متر، بزرگ‌ترین عرض ۷۸ و کوچک‌ترین عرض ۳۲ سانتی‌متر مشاهده گردید.

پی‌نوشت‌ها

۱. قباله‌های ازدواج سده‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری در موزه نگارستان، تهران، موزه نگارستان، ۲۵۳۵، ص ۵.
۲. به علت پارگی سند نامعلوم.
۳. ردیف ۳۸.
۴. همان.
۵. ردیف ۵.
۶. ردیف ۲۸.
۷. ردیف ۲.
۸. ردیف ۳.
۹. ردیف‌های ۱۶ و ۲۰.
۱۰. ردیف‌های ۲۲ و ۳۷.
۱۱. ردیف ۱.
۱۲. ردیف ۱۶.
۱۳. ردیف ۲۴.
۱۴. ردیف ۳۲.
۱۵. ردیف ۱.

- ۱۶. ردیف ۲.
- ۱۷. ردیف ۶.
- ۱۸. ردیف ۷.
- ۱۹. ردیف ۵.
- ۲۰. همان.
- ۲۱. ردیف ۱.
- ۲۲. ردیف ۱۲.
- ۲۳. ردیف ۱۷.
- ۲۴. ردیف ۵.
- ۲۵. ردیف ۱۲.
- ۲۶. ردیف ۲۲.
- ۲۷. ردیف ۴.
- ۲۸. ردیف ۱۰.
- ۲۹. ردیف ۳۸.
- ۳۰. ردیف‌های ۳۹ و ۴۰.
- ۳۱. ردیف ۷.
- ۳۲. ردیف ۸.
- ۳۳. ردیف ۳۹.
- ۳۴. ردیف ۱۵.
- ۳۵. قباله‌های ازدواج، ص ۵.
- ۳۶. ردیف ۱۵.
- ۳۷. ردیف ۲.
- ۳۸. ردیف ۱۵.
- ۳۹. ردیف ۱۱.
- ۴۰. ردیف ۳۷.
- ۴۱. ردیف ۵.
- ۴۲. ردیف ۱۲.
- ۴۳. همان، ص ۷.
- ۴۴. ردیف ۳۷.
- ۴۵. ردیف ۱۶.
- ۴۶. ردیف ۳۵.
- ۴۷. ردیف ۵.
- ۴۸. ردیف ۲۴.
- ۴۹. ردیف ۱۵.

منابع

- اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران طبق جدول فهرست اسناد.
- قباله‌های ازدواج سده‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری در موزه نگارستان، تهران، موزه نگارستان، ۲۵۳۵.